

*H.Rzazadə. Bakı və Qarabağda nəşr olunmuş əski çap kitabları
(AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun farsdilli materialları əsasında)
// Əlyazmalar yanmır, 2020, № 1 (10), s. 75-79.*

UOT: 002

Hikmət Rzazadə

*AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu,
Bakı ş. İstiqlaliyyət küç.26
e-mail: hikmet.rezazadeh@mail.ru*

BAKİ VƏ QARABAĞDA NƏŞR OLUNMUŞ ƏSKİ ÇAP KİTABLARI (AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun farsdilli materialları əsasında)

Xülasə

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda qədim əlyazmalarla yanaşı ərəb, fars, türk və bir sıra Avropa dillərində əski çap kitabları da mühafizə olunur. Məqalədə tematik cəhətdən tədqiqata cəlb olunmuş farsdilli əski çap kitabları XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ərazisində – Bakı və Qarabağda nəşr edilmişdir.

Əlyazmalar İnstitutunda mühafizə olunan həmin kitabların sayı 28-dir. Bu kitablardan 20-si Bakıda, 8-i isə Şuşa şəhərində nəşr olunmuşdur.

***Açar sözlər:** Bakı, Qarabağ, əski çap kitabları, mətbəələr, saxlanclar.*

Giriş

Müasir dünyada biliklər cəmiyyətinin inkişafını mötəbər elmi informasiya mənbələri olmadan, başqa sözlə, kitabsız təsəvvür etmək çətindir. İnsan nitqi öyrəndikdən sonra (birinci informasiya inqilabı), ikinci informasiya inqilabına bilik və bacarıqlarının yazıya alınması, kitablaşması ilə başlamışdır. Beləliklə, kitabın yaranması üçün əsas amil yazının meydana gəlməsi olmuşdur. Məlumdur ki, insanlar ilk olaraq ovçuluq, əkinçilik vərdişlərini yadda saxlamaq üçün müəyyən işarələr sisteminə, yazıya ehtiyac duymuşlar. Məsələn, Cənubi Amerika yerlilərindən olan və yaşadıkları dövrdə öz ərazilərində möhtəşəm sivilizasiya yaratmış inkələr, asteklər, mayalılar bunun üçün kipu adlı ipli əlifbadan istifadə etmişlər.

O da məlumdur ki, ilk yazı materialı kimi gildən, daşdan, heyvan dərisindən, sümükdən və s.-dən istifadə olunmuşdur. Zaman keçdikcə bu materiallar yerini kağıza vermişdir. İlk olaraq Çində yaranan kağız, daha sonra Böyük İpək yolu vasitəsilə Avropaya yayılmışdır. Kağızın kəşf olunması isə öz növbəsində əlyazma kitablarının yaranmasına səbəb olmuşdur. Təbii ki, Böyük İpək yolu üzərində yerləşən Azərbaycan da bu proseslərdən kənar qalmamışdır. Kitablara marağın və ehtiyacın çoxalması ilə əlyazma kitabları öz yerini çap kitablarına vermişdir.

Azərbaycanın ilk çap kitabları

Azərbaycan kitabının çapı ilkin olaraq xarici ölkələrdə geniş yayılmışdır. İlk çap olunmuş Azərbaycan kitabı Nəsirəddin Tusinin Roma şəhərində çap olunmuş “Təhriri Öqlidis” adlı əsəri olmuşdur. Əlyazmalar İnstitutunda qorunub saxlanılan bu əsər yunan alimi Evklidin “Əsaslar”ının Nəsirəddin Tusi tərəfindən yenidən, mükəmməl şəkildə işlənmiş variantıdır ki, mənbələr onun Yaxın və Orta Şərqdə dərs vəsaiti kimi istifadə edildiyi barədə məlumat verirlər. Lakin sonralar Azərbaycanda çap mətbəələrinin yaranması və saylarının artması ilə bu proses dayanmışdır.

Tarixi Azərbaycan ərazisində ilk çap dəzgahı xalqımız üçün böyük mənəvi dəyərləri özündə yaşadan Təbriz şəhərində quraşdırılmışdır. Bunun təşəbbüskarı Azərbaycan valisi Qacar şəhzadəsi Abbas Mirzə Naibüssəltənə olmuşdur. Ümumiyyətlə, Azərbaycanda mətbəələrin yaranması və çap kitablarının nəşri prosesi uzun müddət bir sıra səbəblər ucbatından ləngimişdir.

Müasir Azərbaycan ərazisində isə ilk mətbəə 1830-cu ildə Şuşa şəhərində yaradılmışdır. Bundan başqa, Bakı və Gəncə şəhərlərində də bir sıra mətbəələr mövcud olmuşdur. Həmin dövr üçün Bakıda fəaliyyət göstərən önəmli mətbəələrə Orucov qardaşları mətbəəsini, Demurov mətbəəsini, “Kaspi” və “Həyat” qəzetlərinin mətbəəsini, “Nina” mətbəəsini, “Azərbaycan” qəzeti mətbəəsini, Ələkbərovun mətbəəsini, “Kultura” mətbəəsini, Quberniya idarəsi mətbəəsini, Şteynerin mətbəəsini, Hökumət mətbəəsini, “Trud” mətbəəsini, “Turan” elektrik mətbəəsini, “Günəş” mətbəəsini, Birinci mətbəə birliyini, “Açıq söz” qəzetinin mətbəəsini, “Bakı fəhləsi” kooperativ nəşriyyatını, “Məktəb” elektrik mətbəəsini, Axundov Mirzə Əbdülxalığın çapxana və səhəfəxanasını, Vəzirov Haşım bəyin Səda elektrik mətbəəsini və s. misal göstərə bilərik. O dövrdə mətbuatın əsas hissəsi Orucov qardaşlarının mətbəəsində çap olunurdu. Bu mətbəələrin bəzilərində nəşr olunmuş kitablardan nümunələr Əlyazmalar İnstitutunda mövcuddur.

Azərbaycanda nəşr olunmuş farsdilli əski çap kitablarının Əlyazmalar İnstitutundakı nümunələri

İstər qədim əlyazma kitablarının, istərsə də nadir çap və daşbasma kitablarının qorunub, mühafizə olunmasında və tədqiqi işlərində Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun fəaliyyəti danılmazdır. 1950-ci ildə Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Əlyazmalar fondu fəaliyyətə başlamış, 1986-cı ildə isə həmin fond əsasında Əlyazmalar İnstitutu təsis olunmuşdur. Əlyazmalar İnstitutu qədim və orta əsrləri əhatə edən ərəb, fars, türk dillərində yazılmış tibb, tarix, dilçilik, fiqh, fəlsəfə, nücum və b. sahələrə aid olan çoxsaylı əlyazma, daşbasma və qədim çap kitabları fondlarına malikdir. İnstitutda Azərbaycanın böyük mütəfəkkirlərinin Nizami Gəncəvinin, İmadəddin Nəsiminin, Məhəmməd Füzulinin və başqalarının əsərlərinin yüz, yüz əlli il bundan öncə nəşr olunmuş bir sıra nadir çap materialları mövcuddur. Xəzinədəki ən qədim çap kitabı Əbu Əli İbn Sinanın 1609-cu ildə Polşada ərəb və latın dillərində işıq üzü görmüş “XIII-199” şifrəli əsəridir. Bu əsərin 30 nəşri mövcuddur və ilk dəfə 1473-cü ildə Milanda nəşr edilmişdir.

Əlyazmalar İnstitutunda bəzi çap kitablarının yeganə nüsxələrinə də rast gəlmək olar. Məsələn, İsmayıl bəy Qutqaşının İnstitutda mühafizə edilən “Rəşid bəy və Səadət xanım” əsərinin Varşava nəşri (son səhifəsində M.F.Axundovun avtoqraf məktubu da var) keçmiş Sovet İttifaqında mövcud olan yeganə nüsxədir.

Ümumiyyətlə, Əlyazmalar İnstitutunda mövcud olan əski və nadir çap kitabları, olan o cümlədən bu qəbildən olan farsdilli materiallar dünyanın əllidən artıq mətbəəsində nəşr olunmuşdur. Farsdilli əski çap kitablarının əsas hissəsi İranın Tehran, Təbriz, Şiraz; Hindistanın Bombay, Dehli, Kəlküttə, Laknau, Kanpur, Heydərabad; Türkiyənin İstanbul; Gürcüstanın Tiflis; Rusiyanın Kazan, Sankt-Peterburq, Moskva, Temirxan-Şura (indiki adı ilə Buynaksk);

Özbəkistanın Daşkənd, Buxara, Səmərqənd; Qərbi Avropanın Berlin, London, Paris, Leyden, Leypsiq, Haaqa, Vyana və başqa şəhərlərinin mətbəələrində işıq üzü görmüşdür. Bu kitablar Əlyazmalar İnstitutunda 80 ilə yaxın bir müddət ərzində toplanmışdır.

İnstitutun fonduna farsdilli əski çap kitabları 1927-ci ildən daxil olmağa başlamışdır. Sonrakı illərdə fondlar Azərbaycan ziyalıların XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində topladıkları və İnstituta vəqf etdiyi və ya İnstitut tərəfindən satın alınmış çap kitabları, arxiv sənədləri, mətbuat materialları hesabına daha da zənginləşmişdir.

Farsdilli çap kitabları fondunun böyük bir qismini bədii ədəbiyyat, xüsusilə divan ədəbiyyatı təşkil edir. Əlyazmalar İnstitutunun farsdilli çap kitabları xəzinəsi nadir nəşrlərin sayına və bəzi məqamlarda unikallığına görə keçmiş Sovet İttifaqının bir sıra kitab fondlarından irəlidədir. Hazırda Əlyazmalar İnstitutunda XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində Bakı və Şuşa mətbəələrdə çap olunmuş onlarla farsdilli nadir çap və daşbasma kitabı mühafizə olunur. Bu kitabların əksəriyyəti XX əsrin ilk onilliyində çap olunmuşdur.

Əlyazmalar İnstitutunda yerli nəşr kimi saxlanılan (XII-22/3702 şifrəsi ilə) ən qədim farsdilli çap kitabı Səfərəli bəy Vəlibəyovun 1900-cü ildə Bakıda nəşr olunmuş "Üsuli cədid Lisani farsi" kitabıdır. Kitab 170 səhifədən ibarətdir. Müəllifin eyniadlı əsərinin hicri 1319, miladi 1900-cü ildə Demurov mətbəəsində çap olunmuş başqa bir nüsxəsi də yerli mətbəədə işıq üzü görmüş ən qədim farsdilli çap kitablarındanıdır. 84 səhifədən ibarət olan bu kitab saxlanılma XII-294/3786 şifrəsi ilə mühafizə edilir. Bundan başqa, İnstitutda yerli nəşr kimi mühafizə edilən farsdilli əski çap kitabları arasında Abdulla Şaiqin 1910-cu ildə Orucov qardaşlarının mətbəəsində çap olunmuş 79 səhifədən ibarət, XV-273 şifrəsi ilə mühafizə olunan "Gülşəni ədəbiyyat" əsəri; Axundzadə Əbdülqasim Gəncinin "Trud" mətbəəsində Azərbaycan və fars dillərində çap olunmuş 28 səhifədən ibarət, XII-515/3847 şifrəsi ilə qorunan "Nida bər əhli qələm" əsəri; M.İbrahimovun 1928-ci ildə dilçiliyə aid nəşr olunmuş 15 səhifədən ibarət və XII-265 şifrəsi ilə qorunan "Qramer tarixi zəbani farsi" əsəri; İbrahimov Mirzə Möhsünün 1922-ci ildə nəşr olunmuş və saxlanılma XVI-640/4778 şifrəsi ilə qorunub saxlanılan "Nümuneyi Ədəbiyyati İran" əsəri; 1909 – cu ildə Qanizadə Soltanməcid və Cəfərzadə Əli İskəndərin müştərək müəllifi olduqları 80 səhifədən ibarət olan və saxlanılma II-503/872 şifrəsi ilə mühafizə olunan "Kelidi ədəbiyyat" əsəri; Orucov qardaşlarının mətbəəsində 1913-cü ildə nəşr olunmuş 111 səhifədən ibarət və XII-296/3788 şifrəsi ilə qorunan Məmmədzadə Abbas Razinin "Güldəstə" əsəri; Mirzə Möhsün İbrahiminin müəllifi olduğu II-190/618 şifrəsi altında mühafizə olunan "Nümuneyi ədəbiyyati İran" əsəri; Hicri təqvim ilə 1324 miladi təqvim ilə 1906-cı ildə Mirzə Möhsün Tacül Vaizini Xorasaninin 363 səhifədən ibarət və saxlanılma III-197/1108 şifrəsi ilə mühafizə olunan "Dürrətüt-Tac va mirqatül-merac" əsəri; Hicri 1327 miladi 1909-cu ildə Mirzə Möhsünün müəllifi olduğu və saxlanılma X-1002/3503 şifrəsi ilə qorunan "Rəhbəri-süxən" əsəri; 1913-cü ildə nəşr olunmuş, 245+3 səhifədən ibarət, saxlanılma 2052/VI-64 şifrəsi ilə mühafizə olunan Nəvvab Mir Möhsünün "Təzkireyi-Nəvvab" əsəri; 1906-cı ildə Kaspi və Həyat qəzetlərinin mətbəəsində nəşr olunmuş 449 səhifədən ibarət, müəllifi Səhr Məhəmmədtəqi xan Lisanül Mülk olan və nəşirliyini Hacı Zeynalabdin Tağıyevin etdiyi "Nasexüt-təvarix Əhvalati-İmam Zeynalabdin" əsəri; Saxlanılma III-324/1215 şifrəsi ilə mühafizə olunan Rahil Badkubinin "Şərhi-Gülüstən" əsəri; 1904-cü ildə nəşr olunmuş, 192 səhifədən ibarət və müəllifinin göstərilmədiyi, saxlanılma III-162/1077 şifrəsi ilə qorunan "Hüməmür rəcul (Kişilərin himməti)" əsəri; XIV-55/4255 şifrəsi ilə saxlanılma mühafizə olunan müəllifinin göstərilmədiyi 176 səhifədən ibarət və 1904-cü ildə nəşr olunmuş "Hüməmür rical, Təqlül cibəl (Kişilər üçün)" əsəri (Cild 1); 1906-cı ildə nəşr olunmuş 169 səhifədən ibarət, saxlanılma XVI-710 şifrəsi ilə mühafizə olunan Hacı Zeynalabdin Tağıyevə göndərilmiş məktub, teleqram və tədbirlər məcmuəsi; 1906-cı ildə nəşr olunmuş 449 səhifədən ibarət, müəllifi göstərilməyən və saxlanılma XIV—229 şifrəsi ilə mühafizə olunan "Kitabi əhvakati seyyidüs-Sacidu-İmam Zeynalabdin" əsəri; Hicri 1326 miladi 1908-ci ildə nəşr olunmuş, 15 səhifədən ibarət və saxlanılma XI-443 şifrəsi ilə qorunan "Nizamnameyi dəbistani Təməddüni İraniyan dər Sabunci"

əsəri; 22 səhifədən ibarət və hicri 1325 miladi 1907-08-ci illərdə nəşr olunmuş və saxlanlarda X-1010 şifrəsi ilə mühafizə olunan “Nizamnameyi dəbistani behcəti İraniyani dər Lənkəran” əsərinin nüsxələri var.

AMEA Əlyazmalar İnstitutunda mühafizə olunan və XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Bakı şəhərinin mətbəələrində çap olunmuş farsdilli əski çap kitablarının sayı iyirmidir. Bu kitablardan 14-ü müəllifli kitablardır, 6-ı isə müəllifsiz kitablardır. Kitablardan biri isə iki dildə həm Azərbaycan, həm də fars dillərində yazılmışdır.

Həmin dövrdə qədim Azərbaycan şəhəri Şuşa mühüm elm, təhsil, mədəniyyət mərkəzlərindən birinə çevrilmişdi. Heç şübhəsiz ki, bu Qarabağ ziyalılarının xidmətləri hesabına baş vermişdi. O illərdə Şuşada Məsihi ruhaniyyəsinin vəqf basmaxanası, Mir Möhsün Nəvvabın şəxsi litoqrafiya mətbəəsi, Şuşa ruhaniyyəsinin basmaxanası fəaliyyət göstərirdi.

Şəhərdə mətbəələrin yaradılmasında və kitab çapının təşkilində Mir Möhsün Nəvvabın müstəsna xidmətləri olmuşdur. Mir Möhsün Nəvvab bu şəhərdə yaşayıb yaratmışdır. Dövrünün qabaqcıl elm xadimi olan Nəvvab Şuşanın ictimai, elmi həyatında yaxından iştirak etmişdir. Ərəb, fars, türk dillərinə dərin bələd olan Nəvvab bütün ömrünü Şuşanın elmi həyatının inkişafına həsr etmiş və ömrünün sonunadək öz doğma şəhərini tərk etməmişdir.

Hazırda Əlyazmalar İnstitutunda mühafizə olunan, Şuşada çap olunmuş nadir farsdilli əski çap kitablarının əsas hissəsi Mir Möhsün Nəvvabın mətbəəsində nəşr edilmişdir. Əlyazmalar İnstitutunda qorunub saxlanılan, Şuşa şəhərində çap olunmuş ən qədim farsdilli çap kitabı 1835-ci ildə nəşr olunmuş, 272 səhifədən ibarət və saxlanlarda VII-328 şifrəsi ilə mühafizə olunan “Nizamül-həqq, yəni təşxis incil və Əl Quran” kitabıdır. Şuşa nəşrlərinə İnstitutda mühafizə edilən hicri 1314(1315), miladi 1896-1897-ci ildə nəşr olunmuş 128 səhifədən ibarət XVI-175/4493 şifrəsi ilə mühafizə olunan Nəvvab Mir Möhsün Mirzadəyi Qarabağının “Divan” əsərini; Hicri 1314(1315) miladi 1896-1897-ci ildə nəşr olunmuş və saxlanlarda XV-50/4367 şifrəsi ilə qorunan Nəvvab Mir Möhsün Qarabağının “Kitabi Divani farsı və türki” əsərini; Saxlanlarda X-447/3249 şifrəsi ilə mühafizə olunan 1897-1898-ci illərdə nəşr olunmuş 128 səhifədən ibarət Nəvvab Mir Möhsünün “Divani farsı” əsərini; Hicri 1313 miladi 1895-ci ildə nəşr olunmuş 92 səhifədən ibarət və saxlanlarda X-1081 şifrəsi ilə qorunan Mir Möhsün Nəvvabın “Kəşfül-həqiqə” əsərini; 1905-ci ildə nəşr olunmuş 92+60+78 səhifədən ibarət və saxlanlarda X-905/3472 şifrəsi altında qorunan Nəvvab Mir Möhsünün “Kəşfül-həqiqə” əsərini (cild 1-3); 1899-cu ildə nəşr olunmuş 60 səhifəlik, saxlanlarda X-458/3253 şifrəsi ilə mühafizə olunan Mir Möhsün Nəvvabın “Kəşfül-həqiqə” əsərini (cild 2); saxlanlarda XVI-673/4811 şifrəsi ilə qorunan 1892-93-cü illərdə çap olunmuş və müəllifi göstərilməyən “Kitabi-Qorbe və muş dər mahe şəban” əsərini misal göstərmək olar.

Nəticə

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Şuşa şəhərinin mətbəələrində çap olunmuş və hazırda Əlyazmalar İnstitutunda mühafizə olunan farsdilli əski çap kitablarının sayı cəmi 8-dir. Bu kitablardan 6-sı müəllifli, 2-i isə müəllifsiz kitabdır. Bir kitab fars və Azərbaycan dillərində çap olunmuşdur.

Həmin dövrdə Azərbaycandakı mətbəələrdə farsdilli kitablara yanaşı, ərəb və türk dillərində də kitablarda nəşr olunmuşdur. Hazırda onların bir çoxu AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda mühafizə edilir. Həmin kitablarda da tədqiqatda cəlb olunması elmi-nəzəri baxımdan kifayət qədər aktualıq kəsb edir və milli kitabçılıq tarixinin öyrənilməsi baxımından olduqca əhəmiyyətlidir.